

Історіографія та джерелознавство

УДК 930 «4 - 15 + 73»

О.В. Миловидова

ІСТОРИЧНА ДУМКА У ВІЗАНТІЇ В XI – XII СТОЛІТТЯХ

Стаття присвячена проблемі розвитку історичної думки Візантії у XI – XII століттях, особливостям візантійських хронік того часу та їх відмінностям від античних історичних творів.

Ключові слова: історіографія, джерело, хроніка.

Статья посвящена проблеме развития исторической мысли Византии в XI – XII веках, особенностям византийских хроник того времени и их отличиям от античных исторических хроник.

Ключевые слова: историография, источник, хроника.

The article is devoted to the problem of development of the historic thought of Byzantium in the XI-XII centuries, to the features of Byzantine historic texts of that time and their differences from ancient historic chronicles.

Key words: historiography, source, chronicles.

Постановка проблеми. Історична думка Візантії XI – XII століть вже не була схожа на античну історичну думку, вона мала відмінність також й від історичної думки епохи Юстиніана I. Важливо дослідити, чим саме відрізнялись хроніки та інші історичні твори істориків Візантії зазначеного періоду, які особливості вони мали.

Стан наукової розробки проблеми. Дослідженнями по даній проблемі займалися відомі радянські історики. Наприклад, А.П. Каждан основну увагу своїх досліджень з розвитку історичної думки у Візантії спрямовує на період X – XII століть. Автор аналізує історичні оповідання, написані різними авторами в цей період, виділяє спільні риси і розбіжності у методах написання істориками своїх творів. [4]

Я.М. Любарський досліджує розвиток і еволюцію історичної думки Візантії. Автор аналізує найбільш яскраві історичні твори візантійських істориків, їх стилістичні особливості, форми оповідань [6]. Важливе значення приділяється вивченню біографії історика, його світогляду, життєвого шляху, що, на думку дослідника, мало важливий вплив на створення істориками оповідань. Я.М. Любарський вважає, що вивчення особистості історика є не менш важливим, ніж вивчення самого історичного твору, бо це дає змогу встановити об'єктивність поданих фактів у оповіданні або їх особове авторське забарвлення, виявити дані, які автор подає з власних спостережень, що приховує, або змінює.

Також дослідник важливе значення приділяє проведенню порівняння історичних оповідань, написаних у одному і тому ж періоді. Це дає змогу встановити достовірність історичних фактів, виявити можливі запозичення та спільні джерела, які використовували історики. Я.М. Любарський значну увагу приділяє аналізу історіографічного методу історика, його бачення історичного процесу, уявлень про завдання історіографії. [6]

З.В. Удальцова розглядає культуру як єдиний, органічний, цілісний процес, єдність матеріальних і духовних досягнень людини. Дослідниця акцентує увагу на тому, що при розгляді культури важливим є дослідити ідеологічні і соціальні відносини. Саме ці відносини на думку автора мають переважний вплив на формування остаточного виразу культури у матеріальному або духовному її вияві. [3]

У своєму дослідженні З.В. Удальцова аналізує деякі проблеми і особливості візантійської культури, яка була успадкована від грецької культури, основні її сфери та їх еволюцію. При цьому автор ґрунтується на тезі про те, що культура відображає зміни, які відбуваються у соціально-економічній структурі суспільства. На думку З.В. Удальцової, візантійська культура, її піднесення і кризи тісно пов'язані з особливостями історичного розвитку імперії і саме соціально-економічне і політичне життя здійснили основний вплив на еволюцію культури Візантії.

Ґрунтовне дослідження візантійської культури міститься у тритомній праці колективу авторів під редакцією З.В. Удальцової та

Г.Г. Літаврину. Автори аналізують особливості розвитку культури імперії від її виникнення до занепаду Візантії у 1453 році. [5]. Вчені розглядають всі основні елементи культури – філософську думку, політичну теорію і право, історичну науку, літературу, природничі та географічні знання, освіту і різноманітні види мистецтва. Дослідники зазначають, що темпи і форми розвитку культури залежать від змін в економіці, соціальній структурі суспільства, системі державного управління.

На думку цього колективу авторів, значний вплив на культурні процеси у Візантії мало перетворення імперії на феодальну державу, грецьку за перевагою, утвердження єдиних форм влади на всіх територіях держави. Дослідники підкреслюють, що візантійська культура також перебувала під впливом культурних процесів, які відбувались у Середземномор'ї та на Близькому Сході і, навпаки, культурні процеси у Візантії впливали на Східну Європу, та інші регіони, які перебували у тісних звуках з імперією.

Отже, проблема є досить вивченою, але це не виключає подальше її дослідження.

Мета статті. Метою статті є дослідити особливості історичних хронік, історичних оповідань та інших історичних творів, що були створені істориками Візантії у XI - XII століттях.

XI ст. в історії візантійської культури є своєрідною перехідною епохою – між періодами правління Македонської династії та династії Комнінів.

Михайло Пселл (1018 – після 1096 рр.) – один з найвидатніших візантійських істориків XI ст., філософ, автор риторичних творів, творів з природничих наук і філологічних трактатів, полеміст і політик, імператорський секретар і радник. Пселл є також автором двох історичних творів: «Коротка історія» та «Хронографія», яка вважається одним з видатніших творів візантійської історіографії.

Сам Пселл своїм заняттям історією не приділяв великого значення, говорячи про себе як про ритора, філософа, віддаючи перевагу викладацькій та державній діяльності, політичній теорії і практиці [7, с. 232]. Але при написанні свого історичного твору, Пселл ставить за вищу мету описання істини: «У мої наміри входить зараз писати не слово, що вихваляє, а істинну історію...» [7, с. 236].

«Хронографія» охоплює події сторічного періоду історії Візантії (976 – 1075 рр.), від правління Василя II до правління Михайла VII, і таким чином продовжує «Історію» Льва Діакона.

«Хронографія» за внутрішньою структурою і композицією складається з двох частини. Перша частина поділяється на сім розділів і закінчується періодом правління Ісака I Комніна (1059 – 1063 рр.). Друга частина не має подібного внутрішнього розподілу, вона починається з періоду правління Костянтина X Дуки і завершується 1075 роком.

«Хронографія» написана Пселлом на основі свідочств свідків подій та власних споминів, основна її частина присвячена сучасним автору подіям. Так, він вказує: «Всьому цьому я сам був свідком і, не змінивши нічого, розповім про це у своєму оповіданні.» [7, с. 52]. Виключенням тут є дві перші біографії Василя II та Костянтина VIII. Ці біографії складені по письмових джерелах своїх попередників [7, с. 234].

Твір має мемуарний характер, що пов'язано з тим, що автор нерідко приймав участь у історичних подіях, перебуваючи на посаді імператорського секретаря. Особа автора займає в «Хронографії» важливе місце. Пселл створює свого роду автобіографію, вплетену в оповідання про історичні події. Таке створення автором власного автопортрету у історичному оповіданні є новим для візантійської історіографічної традиції [5, с. 105]. Він не лише постійно вводить себе у розповідь у якості спостерігача подій або їх учасника, а й дає суб'єктивну оцінку цим подіям: «Я замовчав про багато значних подій, не розподілив матеріал своєї історії по олімпіадах, але повідомив про найважливіше і про те, що сплило у мої пам'яті, коли я писав» [7, с. 90].

Текст «Хронографії», яка розповідає про правління чотирнадцяти імператорів, чітко поділяється на розповіді про окремі царювання. Ці розповіді мають власні заголовки. Історичний матеріал komponується навколо центрального історичного образу, в результаті чого хід подій поєднується фігурою головної особи.

У «Хронографії» Пселл висловлює своє розуміння рушійних сил історії. Він вважає визначальним для світових подій роль божественного провидіння: «Події розгортаються не за нашої волі, але вище за нас існує певний могутній початок, який спрямовує наше життя, куди забажає...» [7, с. 90]. Поряд з цим, Пселл прагне в самому ході історичного оповідання розкрити причинно-наслідкові зв'язки між подіями, які приводять до того або іншого повороту подій, і які не мають відношення до божественного провидіння: «Повертаючись до витоків подій, я встановлюю причини і роблю висновки про наслідки» [7, с. 87].

Вперше у «Хронографії» Пселла і у візантійській історіографії взагалі з'являється психологічне окреслення образу. Пселл з високою художньою майстерністю передає портрети своїх сучасників. Людина і її вчинки, її психологізм стали у творі Пселла неодмінною умовою для виведення сутності героя. Образам Пселла притаманна неоднозначність, суперечливість, постійна рухливість і змінюваність людського характеру. Характеристики основних якостей героїв можуть бути двоякими, непостійними, обмеженими в залежності від часу та історичних обставин. Автор не намагається підвести образи своїх героїв під будь-які стандарти, а навпаки підкреслює їх змінюваність.

Підсумовуючи, можна сказати, що «Хронографія» Пселла являє собою новий тип історіографічного твору. Описання подій тут має вплив творчої свідомості автора. Композиційно «Хронографія» є не стандартним для візантійської історіографічної традиції фактологічним описом послідовності подій, а описання тут підкоряється художньому задуму автора. Пселл також вперше починає використовувати співставлення образів та характерів основних діячів історичної долі. В цьому історичному творі вперше у історіографії Візантії високо піднімається роль історіографа.

Ще одним історіографом, який описував події, свідком яких був сам, є Михайло Атталіат (1030 – 1100 рр.), сучасник Михайла Пселла, представник інтелектуального кола Візантії. «Історія» Михайла охоплює період історії імперії від 1034 до 1079 рр., перериваючись на царюванні Никифора III Вотаніата.

Атталіат виявляє схожі до думок Пселла погляди на рух історії: події знаходяться у прямій залежності від божественної волі. Як і Пселл, Атталіат прагне вивчити причини описуваних подій [6, с. 217].

Праця Атталіата поділяється на окремі книги про того чи іншого правителя, кожна з яких являє собою логічне і композиційне ціле. Автор побудував свою «Історію» у вигляді хронологічної зміни епізодів, пов'язаних з особою імператора, характеристику якому автор подає у вигляді окремого розділу, своєрідного типу монографії.

Багато уваги в «Історії» Атталіат приділяє зовнішній політиці, військовим питанням – стратегії, тактики, полководницькому мистецтву. Важливе місце в «Історії» відводиться народним масам, перш за все міським прошаркам, які виконують своєрідну функцію колективного героя [2, с. 29].

«Історія» Атталіата складається з частин, написаних у різний час. Перша частина за-

вершується подіями правління Михайла VII, а друга – початком правління Никифора Вотаніата. Межа між описаними царюваннями автором чітко не проводиться, він обмежується лише повідомленням про кількість років царювання імператора.

У побудові історичного матеріалу Атталіат зберігає об'єктивний характер викладу, події розташовані у хронологічному порядку, особи не мають основного впливу на описувані події [1, с. 98].

Іншим сучасником Пселла і Атталіата був Іоанн Скилиця. Його основний твір «Огляд історій» за часом створення і використаним історичним матеріалом співпадає з «Хронографією» Пселла, охоплюючи події з 811 до 1057 року.

Відмінність «Історії» Скилиці від сучасників позначається і у ролі, відведеній автору: Атталіат і Пселл підкреслювали свою участь в історичних подіях; Скилиця як учасник подій твору, навпаки, відсутній, він свідомо відсторонюється з розповіді, надаючи своєму твору анонімного характеру, що було властиво його попередникам [9, с. 109]. Він детально говорить про свої джерела, перш за все – про Георгія Сінкелла і Феофана, твори яких, на його думку, являють собою зразок історичних творів [4, с. 111].

Перераховуючи істориків попередніх періодів, Скилиця дорікає їм за необ'єктивність або обмеженість у викладі матеріалу. Тому він ставить перед собою авторське завдання — скласти оглядову історію, вільну від нашарувань «коментаторів», суперечливих думок [3, с. 264].

Скилиця, подібно до інших сучасників, поділяє своє історичне оповідання на дві окремі книги по правліннях імператорів. Біографії у хроніста не однорідні, що залежить від джерел, якими він користувався. Але автор не створює серії монографій: розділ оповідання у автора умовний, зв'язок епізодів хронологічний. В результаті такого хронологічного викладу подій Скилиця часто переносить дію оповідання з одного місця імперії у інше, розриваючи тим самим причинні та географічні зв'язки.

Скилиця при створенні своєї «Історії» користувався різними джерелами для опису різних історичних періодів. В результаті цього, протягом оповідання можна прослідкувати зміну ставлення автора до своїх історичних персонажів: так, він спочатку різко критично відноситься до основних діячів історії – Никифора Фоки, Костянтина VII, але згодом висловлює деякі позитивні думки стосовно цих героїв.

В період правління династії Комнінів Візантія переживає підйом культури, освіти, мистецтва і літератури. Відроджується інтерес до античної спадщини.

Значним історичним твором цієї епохи вважається праця активного учасника політичного життя Візантії кінця XI – початку XII ст. Никифора Врїєннія (1080 – 1138 рр.) Він описав події з 1070 по 1079 рр., назвавши свою працю «Історичним матеріалом».

Увага історика зосереджується навколо історії аристократичних родів Комнінів, Дук, Врїєннів, які в той період опинились у центрі історичних подій і були тісно пов'язані між собою. Врїєнній не прагнув створити ґрунтовної історичної праці, а лише описує історію правління Олексія Комніна: «Я беруся за описання з бажання лише покласти початок для тих, хто побажає описати його діяння. Тому, нехай оповідання моє буде лише матеріалом для історичного описання» [5, с. 110].

Для створення свого твору історик переробив матеріал, що вибрав з творів Пселла, Скилиці і Атталіата. Значне місце у оповіданні Врїєннія займають родинні перекази, усні оповідання очевидців подій, власні спогади і спостереження.

Історичні записки побудовані не за хронологічним принципом, бо автор не завжди чітко витримує послідовність подій, а за географо-топографічним принципом: події часто переносяться зі сходу імперії на захід [5, с. 107]. Мабуть, це викликано тим, що в оповіданні переважає описання військових походів.

Характеристики головних персонажів Врїєннія, в першу чергу, вихваляють аристократичні чесноти – благородство походження, енергію, розум, гідність, героїзм. Аристократична суворість, свого роду класична стриманість складає етичний ідеал Врїєннія. Всі ці аристократичні атрибути сконцентровані в створеному героїчному образі Олексія Комніна – гарного, знатного, славетного, блискучого.

Важливим для оповідання Врїєннія є зосередженість автора на військово-політичних подіях. При цьому практично не висвітлюються питання духовного життя імперії, історія, куль-

тура. Письменницьку манеру історика відрізняє драматизм оповідання: історичний процес представляється своєрідною «драмою» – слово, яке часто вживається Врїєннієм [5, с. 112].

Таким чином, історіографія Візантії у XI – XII століттях продовжувала традиції попереднього періоду та мала свої новації та особливості. У творах Михайла Пселла вперше ми бачимо автобіографічність та психологічну насиченість в описі суто історичних подій та історичних персон. Історичні праці Атталіата приваблюють своєю об'єктивністю та намаганням показати не тільки діяльність окремих політичних діячів, а й вплив на історичні зрушення народних мас. Не менш цікавими були роботи істориків Скилиці та Врїєннія, в яких ми бачимо цікавий виклад біографій знаних імператорів Візантії, перед усім біографію Олексія Комніна. Візантійська історіографія цього часу була об'єктивною, заснованою на використанні різних джерел та особистих враженнях самих істориків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бибиков М. В. Византийская историография и традиции древней и средневековой истории / А.П.Каждан // Византийский временник. – 1982. – Т. 43. – С. 94-110.
2. Досталова Р.О. Византийская историография: характер и формы/ Р.О. Досталова // Византийский временник. – 1982. – Т. 43. – С. 22-35.
3. Европа в средние века/ Под ред. З.В. Удальцовой. – М.: Наука, 1972. – 337 с.
4. Каждан А.П. Византийская культура (X – XII вв.) / А.П. Каждан. – Спб.: Алетейя, 1997. – 279 с.
5. Культура Византии. Вт. пол. VII – XII в./ Под ред. З.В. Удальцовой и Г.Г. Литаврина. – М.: Наука, 1989. – 678 с.
6. Любарский Я.Н. Византийские историки и писатели / Я.Н. Любарский. – Спб.: Алетейя, 1999. – 326 с.
7. Михаил Псел. Хронография. – М.: Наука, 1978. – 319 с.